

ULUS-KURMA SÜREÇLERİ VE NÜFUS MÜBADELELERİ: DÜN – BUGÜN

Dr. Nazif MANDACI*

Özet

Nüfus mübadeleleri günümüzdeki gelişmekte ve/veya kesifleşmekte olan uluslararası normatif düzen içinde meşruluğu tartışmalı düzenlemeler haline gelmişlerdir. Bununla birlikte, Türk-Yunan nüfus mübadelesini ait olduğu bağlam itibarıyla incelemek gerekmektedir. Ancak böylelikle bu stratejinin artık günümüzdeki ulus-inşa süreçleri açısından politik ya da moral anlamda kabul edilebilirliğinin neden kalmadığına dair anlamlı bir tartışma yapılabilir. Bu çalışma bu tartışmayı Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler'in kolektif güvenlik mefhumunu algılayış tarzlarındaki farklılıklara referans vererek yapmaktadır.

Abstract

Population exchanges are the regulations whose legitimacy have currently been under dispute within the context of the present international normative order that continues to develop and/or turns out respectively thicker. However, the Turko-Greek population exchange needs to be analysed within its own historical context also. Only then one can put forth a meaningful diagnose relating the reason why these regulations or agreements have lost their political or moral credibility in the processes of contemporary nation-building. In this study, the issue is analysed by referring to the perceptual differences between the League of Nations and the United Nations regarding the notion of collective security.

Anahtar Kelimeler

Etabli Antlaşması, Türk-Yunan İlişkileri, Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler, Kolektif Güvenlik

* Doç. Dr. Yaşar Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Key Words

Population Exchange Agreement, Turko-Greek Relations, League of Nations, United Nations, Collective Security.

Giriş

Nüfus mübadelelerinin düşünüldüğünden uzun bir tarihi vardır. Tüm bu büyük nüfus hareketlerine bakıldığında toplumlar arasında yaşanmış büyük savaşların ve kıyımların izleri görünür. Savaşlar toplulukları iter, bununla birlikte, peşisıra daha büyük insani sorunlara ve krizlere de sebep olurlar. Son iki yüzyılın savaşları teknoloji de olanaklı kıldığından dolayı sınırlı bir alanda, bir ovada ya da bir su kenarında cereyan etmediler, tam tersine uluslar savaşa girdiklerinde artık ülkelere her köşesi yıkımla karşı karşıya kalıyordu. Uluslar tarihin hiç bir döneminde olmadığı derecede birbirleriyle bağlantılı olduklarından artık her tür savaşın az çok küresel etkisinden bahsetmek mümkün. Unutulmamalı ki, düşmanlıklar eskiden de bakıydı, ama bunların tüm dünyayı kavurabilmeleri yirminci yüzyılda mümkün oldu.

Yirminci yüzyıl nüfus hareketlerinin ve acılı sonuçlarının kayda alınmasını ve hafızalarda saklanmalarına da izin verdi. Kuşkusuz antik dönemden bu yana nüfus hareketleri demografik coğrafyaları dramatik biçimde değiştirdi. Alman kabilelerinin, Hunların, Vikinglerin, Slavların yer değiştirmeleri bizim coğrafyamızı etkiledi ve tarihi şekillendirdi. Osmanlılar Balkanlara girdiklerinde Slav nüfusun kuzeye doğru kaçması Sırp tarihinde büyük göç, bir “çıkış” (exodus) olarak kayıtlara geçti ve modern Sırp kimliğinin yapıtaşlarından biri oldu (Forbes vd., 1915; Anzulovic, 2000; Cirkovic, 2004). Bununla birlikte, toplumların kitle halinde yer değiştirmelerinin bir insanlık dramı olarak daha net bir biçimde tanımlanmasına imkan sağlayan düşünsel değişiklik de ironik bir biçimde yirminci yüzyılın bir eseridir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ulusların kendi kaderini tayin hakkı ve egemenlik üzerine kurulan, kolektif güvenlik ve uluslararası normatif düzen yönelimli anlayış toplulukların yüzyıllardır yaşadıkları yerlerden koparılmasına sebep olan politikalardan ortak rahatsızlık duyulmasını sağladı.

Bununla birlikte, özellikle yirminci yüzyılın başları aynı zamanda ulus-kurma süreçlerinin Avrupa kıtasından yakın coğrafyaya doğru yayıldığı bir sürece işaret eder. Kuşkusuz özellikle milliyetçiliğin ro-

mantik versiyonunun etkilediği Doğu Avrupa, Balkanlar ve yakın doğuda ulus-kurma süreçleri küresel hafıza da daha fazla yer edinen trajedilere sebep oldular. Türkiye ve Yunanistan arasındaki bunlardan en bilineni olmakla birlikte, aslında daha yakın geçmişte daha büyük nüfus değişimlerinin olduğununun altı çizilmelidir. Örneğin, Nazi Almanya'sının yenilmesinin ardından yaklaşık 12 milyon civarında Alman yer değiştirmek zorunda kaldı. Hindistan ve Pakistan arasındaki bölünme 11 milyon insanı yerinden etti. İsrail devletinin kurulması da yaklaşık 1.5 milyon Filistinliyi halen yaşamakta oldukları sürgün hayatına mahkum etti.²⁷ Hiç kuşkusuz, Nazi Almanya'sının kendi ülkesinde ve işgal ettiği topraklarda Yahudilere karşı yürüttüğü soykırım (jenosit) burada hatırlatılmalıdır.

1990'larda eski Yugoslavya'da yaşananlar toplulukların göç etmeye zorlandıkları kurgulara artık tahammül edilmemesi gerektiğine dair küresel bir konsensüsün oluşmasına neden oldu. Örneğin, Mazower etnik temizliği, tıpkı 1930'larda Lemkin'in "jenosit" teriminde olduğu gibi uluslararası hukukun bir parçası olabilmemesi açısından çerçevelendirerek kavramsallaştırılmaya çalıştı (Mandacı, 2008). Bununla birlikte, etnik temizlik jenosit gibi bir konvansiyona konu olmadığı gibi, Yugoslavya'daki savaş suçlarını ele alan uluslararası mahkemede bir suç olarak kabul görmedi. Hemen belirtilmelidir ki, etnik temizliği tanımlama ve suç kapsamına almak beyhude bir çaba olarak kalmadı, insani nedenlerle devletlerin egemenliklerine müdahale edilmesine zemin hazırlayan diğer çalışmalara katkıda bulundu. Öte yandan, bu düşünsel değişimin artık devletlerin kendi aralarında anlaşarak nüfus mübadelesine gitme yolunu kapattığı da görülebilir. Bu açıdan bakıldığında, nüfus mübadeleleri ancak geçmişte meşru kabul edilmiş, genelde de demokratik olmayan rejimlerin tasarrufları olarak görülmektedir.

Bu çalışma Lozan Antlaşması'nda öngörülen nüfus değişimi anlaşmasının bugünkü uluslararası normlar penceresinden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, çalışma Etabli anlaşmasının arkasındaki rasyonelleri iki taraf açısından da ortaya koymaya çalışacaktır. Şüphesiz bu o dönemde ulus inşası sürecine yönelik söz konusu siyase-

²⁷ Global Security Org., *Population Exchanges*, <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/exchange-of-population.htm> (online 25 Mayıs 2013)

tin günümüzdeki geçerli normatif çerçeveye ne kadar sığıp sığmadığını ölçmek açısından gereklidir. Bugün de bölgesel istikrarın gerektirdiği durumlar toplulukların yerlerinden edilmelerine ya da yerlerine tekrar geri göç ettirilmelerine neden olabilmektedir. Bu nedenle, bu tartışma Kıbrıs ve Bosna Hersek'teki ilgili meseleler itibarıyla örneklendirilmeye çalışılacaktır. Kıbrıs meselesi uluslararası toplumun 1974'teki müdahalenin ardından buraya yerleşmiş Anadolu kökenli toplulukların geri göç ettirilmesi hususuna verdiği destek ile ilintilidir. Bosna ise etnik toplulukların birbirlerinin içine yuvalanmış vaziyette bulunmalarının bu federal yapıların sağlıklı işlemesine nasıl engel olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Sonuç itibarıyla, söz konusu örnekler günümüzde etabli anlaşması tarzı düzenlemelerin uluslararası toplumun moralite açısından ulaşılmış olduğu bilinç düzeyi dikkate alındığında artık arkaik karakter taşıdığına dair teze destek vereceği düşünülmektedir.

Etabli Meselesi: Tarafların Pozisyonları

Sultan Abdülhamit'in otoriter rejiminin sona erdirilmesi için verilen mücadele kozmopolit ve demokratik Osmanlı devleti idealine inanan Müslüman ve Hıristiyan direnişçileri bir araya getirmeyi başarmıştı. Bununla birlikte, İttihat Terakki rejiminin Türk ulus devleti projesini uygulamaya koyması bu ittifakın da sonunu getirdi. Balkan savaşları son on yılın coşkulu Osmanlılık idealine de kendiliğinden son veriyordu. Balkan savaşlarının yarattığı yıkım Türk siyasi elitinin içindeki homojen nüfusa sahip Türk ulus-devletinin yaratılmasını savunan kesimin tezlerinin ağırlık kazanmasını sağladı. Balkan savaşlarının atmosferinin Türklerle içiçe yaşayan özellikle Yunan azınlığın rahatını kaçırmış olduğu anlaşılmaktadır. Parlamentodaki Rum temsilciler ve de Ferner Patriği'nin bu olaylar nedeniyle müdahalelerinin Türk milliyetçilerinin kafalarındaki projeyi hayata geçirmek için bazı nedenler yarattığı düşünülebilir. Öte yandan, Türklerin Rum esnafa karşı kararlı bir boykot başlatmış olduğuna dair duyular gelmekteydi. Sonuç itibarıyla, milliyetçi projeler Anadolu'da da topluluklar arasındaki huzuru zehirlemiş görünüyordu.(Alexandris, 1992; Yıldırım, 2006; Gondicas ve Issawi, 1999).

Öte yandan, Balkan savaşlarındaki Türk kayıplarının etkisi azınsanmamalıdır. Özellikle Türkler buldukları yerlerde azınlık durumuna düştüler ve dahası ayrımcı politikalarla karşı karşıya kaldılar.

Çoğunun malını satıp göç etmesine izin verilmediği gibi, toprakları yeni gelenler arasında zorla paylaştırıldı. Kuşkusuz Balkan savaşlarında yaşanan vahşetler de buradaki azınlığın yeni devletlerine vatandaşlık bağı aracılığıyla sadık kalmasının önünde büyük bir engel teşkil ediyordu. Yunanistan'da Venizelos'un "Büyük İdeali" Yunan toplumunun ikna edilmesini gerektiriyordu. Şüphesiz bir yüzyılda neredeyse beş altı katı büyümüş Yunan devletinde topraksız çiftçiye toprak verilmesi mümkün olduğundan Venizelos'un siyasal kariyerinin en yüksek noktasına bu dönemde ulaşması çok şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, Venizelos da tıpkı Türk milliyetçileri gibi homojen nüfusa sahip bir büyük Yunanistan idealini destekliyordu (Yıldırım, 2006; Veremis, 2004).

Böylelikle iki taraf da bir nüfus değişimi anlaşması için karşılıklı olarak anlaşma yoluna gitmeyi kararlaştırdılar. Daha öncesinde 1913 yılında İttihat Terakki Bulgarlarla bir nüfus mübadelesi anlaşması imzalamıştı ve Yunanistan ile bir anlaşma sadece Türklerden oluşan bir Türk yurdu ideali açısından önemli bir adım olacaktı. Türk tarafının Makedonya ve Epir bölgelerindeki Türk nüfus karşılığında İzmir ve Trakya'daki Rumları gönderme teklifine Yunan tarafı olumlu karşılık verdi. Taraflar göç edecek olanların mallarını satmalarına ve geride kalan toprakların paylaşımı hakkındaki düzenlemeler yapmayı kabul ettiler. Diğer bir nokta, nüfus mübadelesinin gönüllülük esası üzerinden yapılacağıydı.

Bununla birlikte, tarafların iddialarına bakıldığında aslında azınlık nüfusun zorla göç ettirilmesi sürecinin her iki tarafta da başlamış olduğu görülür. Balkan savaşlarının hemen ardından Türkiye'ye doğru akan mülteciler olduğu kuşkusuzdur. Venizelos'un danışmanı Alexander Pallis'e göre aslında daha 1914 başlarında Anadolu'nun batı kıyılarındaki, özellikle Çeşme ve Urla taraflarındaki Rum nüfus göçe zorlanmış ve yaklaşık 270.000 kadar Rum Yunan devletine sığınmıştı. Pallis'e göre, asıl Venizelos teklifi Türk tarafına götürmüştü ve nüfus mübadelesi anlaşması da aslında bir oldubittinin resmiyete dökülmesinden öte bir şey değildi (Yıldırım, 2006: 6). Bölgeden göç edenlerin ifadelerine bakıldığında zorbalık kadar Rumların ekonomik dayanaklarını kaybetmekten korktukları için de ve bir süre sonra geri dönmek umuduyla yerlerini terk ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, İzmir'de Türk-Yunan taraflarının kurdukları komisyonun edindiği izlenim Türklerin Rum komşularının geri dönmesini hoş karşılamayacakları şeklindeydi (Yıldırım, 2006: 6). Kaçınılmaz olarak Komisyon'un İstanbul'a önerisi bir an

önce Rumlara ait malların rayiç değerleri üzerinden likiditeye çevrilmesi oldu. Artık yapılacak şey anlaşmayı imzalamak ve de hükümlerini uygulamaya koymak olarak görünüyordu. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşının patlamasıyla bu planlar rafa kaldırıldılar.

Birinci Dünya Savaşı sırasında artan milliyetçi propagandanın azınlık ve çoğunluk ilişkilerini daha da nahoş hale getirdiğine kuşku yoktur. Bu arada savaş sırasında da hareketlilik sürdü. İki taraf da gelenlerin iskân edilmesi açısından oldukça beceriksizdiler ve genelde yeni gelenler terkedilenlerin mülklerine kendiliğinde yerleşmeye devam ettiler. Bu nüfus hareketleri Lozan sonrasındaki mübadeleyi izleyen kitle halindeki göç ile karşılaştırıldığında daha önemsiz kalıyorlardı. Özellikle Yunanistan Anadolu'daki macerası hezimetle sona erdikten sonra aynı ağırlıkta bir darbeyi bu gelen göçmenlerin yarattığı sosyal, politik ve ekonomik sorunlardan yiyecektir (Hirston, 2004: 3-12; Kontogiorgi, 2004). Yunan ordularının İzmir'e çıktıkları ve Aydın yöresini işgal etmelerinin ardından başlayan milis kuvvetlere dayalı direnişin ve Yunan işgal kuvvetlerinin tepkilerinin bölgedeki etnik huzuru derinden sarstığı açıktır.

Türklerin düzenli orduyu kurup Yunan kuvvetlerini ve beraberrinde Anadolulu Rumları kaçmaya zorlaması ile Venizelos'un önünde yeni tur müzakerelerde mutlaka halledilmesi gereken önemli bir mesele tüm boyutuyla ortaya çıkıyordu. Lozan'a gelindiğinde özellikle Yunan tarafı açısından 1914'teki anlaşmayı tekrar gündeme getirmek elzem hale gelmişti. Türk tarafı açısından da gerek Türk soydaşlarının geleceğini garanti altına almak ve yüzyıllardır sürmekte olan, Batılı devletlerin zorlamasıyla da artık çekilmez hale gelmiş ayrıcalıklı azınlıklar sorununa nihai bir son vermek fırsatı doğmuş görünüyordu. Bu yüzden, Batılı devletler her iki tarafın da istekli görüldüğü çözüm konusunda herhangi bir direnç göstermediler, hatta tarafları desteklediler ve nüfus mübadelesi ile ilgili kalem Lozan'ın en hızlı biçimde müzakere edilip nihayetlendirilen parçası oldu. Sonuçta, mülteci akını taraflar açısından geri çevrilemez bir süreçti ve taraflar önlerinde yıllarca süreceği açık bir sorunla uğraşmak istemediler.

Kuşkusuz bundan sonrası her iki taraf için ağır bir yükümlülük anlamına geliyordu. Gelenlerin beslenme, barınma ve sağlık sorunlarının yanısıra, karmaşık yeniden iskân süreci savaştan yeni çıkmış, eko-

nomik açıdan iflas etmiş genç ulus-devletleri uzun süre uğraştıracak gibiydi. Öte yandan, antlaşmanın dini aidiyete verdiği referans nedeniyle Türk ve Yunan soylulardan hariç olan gruplar da, örneğin Arnavutlar, Roma ya da Ermeni ve Süryaniler göç ettirilen gruplara dahil edildiler. Kabul edilmelidir ki, özellikle Türk tarafı önemli sayıda nitelikli iş gücünü ihraç etmek ve yerine niteliksiz büyük bir kitleyi kabul etmek durumundaydı. Bununla birlikte, kurucu elit açısından gidenler önemli bir sosyal kapital kaybı olarak görülmediler. Tersine, nüfus mübadelesi ekonominin ulusallaşması açısından sonuçları uzun vadede görülebilecek olumlu bir gelişme olarak alındı.

Yıldırım Lozan oturumlarından bir yıl sonra Britanya'lı diplomatik tarihçi H.W.W Temperley'in Lozan Antlaşmasının Birinci Dünya Savaşı sonrasında yenik uluslarla imzalanan tüm diğer antlaşmalardan (Versailles, St. Germain, Trianon ve Neuilly) çok daha fazla yaşayacağına inandığını belirttiğini aktarmaktadır (Yıldırım, 2006: 10). Bunun nedenine gelince, hiç kuşkusuz ilk olarak bu antlaşma diğerlerinde olduğu gibi galip devletlerin dayatmasıyla değil, iki ulusun hür iradesiyle yapılmıştır. Her ne kadar, galip devletler Türk heyetine yenik devlet muamelesi yapmak isteselerse de, özellikle savaş sonrası iç politik istikrarsızlık ve yeni bir savaş fikrini kamuoylarına satmanın imkânsız oluşu Türk müzakerecilerin işini kolaylaştırdı. İkincisi, hiç kuşkusuz iki taraf açısından da her ne kadar acı sonuçları da olsa statükoyu değiştirmek açısından fazla bir saik bulunmuyordu. Yunan tezlerinin dayanağı olan etnik akrabalar artık Anadolu'nun bir parçası değildi; Türk tarafı ise Batı Trakya'da kalan Türk azınlığın selametinin antlaşmanın hükümlerine sıkı sıkıya bağlı kalınmasına bağlı olduğunun farkındaydı. Tabii ki her iki taraf da antlaşmanın diğer acil iç sorunlar düşünüldüğünde önemli bir soluk alma fırsatı tanıdığını bilincindeydiler. Gelen göçmenler sayesinde Venizelos'a siyasal destek artmıştı ve bunu akıllıca Türkiye ile iyi ilişkileri geliştirmek için kullandı (Veremis, 2004: 53-62).

Nüfusun büyük bir kısmının yer değiştirmesinin iki ülke arasındaki barışın istikrarlı bir biçimde sürdürülmesi açısından ne kadar önemli olduğunu gösteren gelişmeler daha sonra yaşandı. İki ülke arasında ciddi Kıbrıs meselesi nedeniyle başlayan anlaşmazlıklar Ege'deki diğer sorunları da kapsayacak derecede genişlediğinde yerlerinde kalmalarına izin verilen az miktarda azınlığın dahi taraflarca "rehine" ola-

rak kullanılabileceği görüldü. Öte yandan, her ne kadar radikal kesimce yaşatılmaya çalışıldıysa da, özellikle Yunan tarafı açısından irredentist idealler gittikçe silikleşti. Öte yandan, Lozan Antlaşmasında azınlık kavramı neredeyse Osmanlı İmparatorluğu'ndaki millet sistemi paralelinde tanımlandıysa da her iki taraf da etnik ve dini kimlikten bağımsız vatandaş üst kimliğini oturtmak açısından çok da önemli bir dirençle karşılaşmadılar. Hiç kuşkusuz, nüfus mübadelesi tüm acılara rağmen Türk ve Yunan ulus-devlet kurma süreçlerinin ciddi kesintiye uğramaksızın sürdürülmesi açısından çok büyük katkıda bulundu.

Bir diğer nokta, nüfus mübadelesinin uluslararası hukuk açısından yarattığı rezonansları ilgilendiriyor. Yakın tarihe bakıldığında savaşların büyük nüfus hareketliliğine yol açtığı görülür. Örneğin, her ne kadar ilk kez İkinci Dünya Savaşı sırasında Hırvat faşist Ustashe'nin Bosna ve Hırvatistan'daki Sırlara yönelik politikalarına verdiği ad olarak karşımıza çıksa da "etnik temizlik" aslında yeni bir olgu değil. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki dönemde, özellikle Balkan savaşlarına bakıldığında toplulukların fetihlerle yer değiştirdikleri görülür. Yerinden edilen bir nüfusun tekrar eski yurduna dönmesi yeni ve ters yönde bir fetihe bağlıdır ki bu ancak sürekli savaşlar döngüsü içinde rutin kabul edilen bir olgu olarak göze çarpar. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşının ardından Milletler Cemiyeti ile serpilerek kolektif güvenlik anlayışının temelinde savaşların kesilmesi ve tabii bunun için de statükonun savaşın ardından artık nasıl oluştuyorsa o şekilde tüm taraflarca kabul edilmesi öngörülüyordu. Milletler Cemiyeti'nin politik statükonun nihai şeklini aldığına ve böylelikle rövanşizme yönelik savaşların bittiğine dair inancı savaşı yasaklayan Briand-Kellog Paktı vasıtasıyla uluslararası âleme ilan edilmekteydi. Lozan Antlaşması ve özellikle nüfus değişimi meselesi bu noktadan bakıldığında dönemin ruhuyla tam bir uyumluluk gösteriyordu.

Yenidünya düzeni için bir rehber olarak Etabli Anlaşması

Dünya savaşının İtilaf devletlerinin lehine sona ermesinde büyük rol oynayan ABD yenedünya düzeninin liberal perspektif içinde yorumlanmasında en önemli rolü oynadı. Kimilerine göre aslında kurnaz Avrupalı müttefikleri tarafından kandırılmış olduğu öne sürülse de ABD başkanı Wilson'ın ondört prensibi savaş sonrası düzenin yaratılmasında

rehber rolü oynamaktaydı (Manela, 2007: 15-53). Hiç kuşkusuz bu prensipler arasında en dikkat çekici olanı halkların kendi kaderini belirlemesi (self-determination) hakkına dairdi. Savaşın sonunda Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi çok uluslu devletler parçalanmışlardı ve bu devletlerin eski tebalarının ne olacağı meselesi gündemi işgal etmişti. Hiç kuşkusuz, yeni devletler ve yeni azınlıklar ortaya çıkacaktı ve bunların sorunları özellikle Avrupa kıtasında kalıcı barışın tesisi açısından ehemmiyet arz ediyordu. Bu açıdan bakıldığında, Avrupalı sömürgecilerin Milletler Cemiyeti içinde Vesayet Konseyi'ni (Trusteeship Council) ve sistemini icat etmeleri, bazı toplulukların kendi bağımsız devletlerini kurmalarına izin vermeleri, bazılarını ise belirsiz bir süreliğine mandaları ya da ortak yönetimler (condominium) altına almaları kuşkusuz çifte standartların olduğuna işaret ediyordu. Halkların kendi kaderlerini tayin meselesi politik anlamda bu çifte standartlar itibarıyla tanımlanırken, aslında bu keyfiliğe son vermek adına doktriner bir yaklaşım geliştirmek için de çabalar bulunmaktaydı. Bu bağlamda özellikle azınlıklar ile ilgili çalışmalar ve tartışmalar da hız kazanmaktaydı.

Bu süreç içerisinde Lozan Antlaşması çerçevesinde iki tarafın karşılıklı azınlık sorunlarını barışçıl bir biçimde hal yoluna koymaları uluslararası akademik ve diplomatik camianın dikkatini çekmekteydi. Yıldırım bize bu dönemde henüz filizlenmekte olan azınlık haklarına dair çalışmaların Etabli anlaşmasını Milletler Cemiyeti'nin idealize ettiği kolektif güvenlik sisteminin en çetrefilli meselelerinden biri olan azınlıkların korunması hususunda önemli bir rehber olarak alınması gerektiğini savunduklarını söylemektedir (Yıldırım, 2006: 10). Bu konuda hipotezler ortaya koyan hukukçular Etabli anlaşmasının homojen nüfuslu ulus-devletlerin yaratılması doğrultusunda "etnik-dinsel azınlıkların karşılıklı olarak, zor yoluyla olmakla birlikte, yine ironik biçimde uluslararası hukuka uygun olarak" (Yıldırım, 2006: 10) yerlerinden çıkarılmalarını eşsiz ve de yararlı bir deneyim olduğunu savunmaktaydılar. Dahası bu akademisyenler Avrupa'da ortaya çıkan kesif azınlık sorunlarının benzer bir biçimde kalıcı olarak çözüme kavuşturulabileceğinin altını çiziyorlardı.

İkinci önemli nokta, Lozan müzakereleri sırasında konuyla ilgili olarak büyük devletlerin izlemiş oldukları strateji henüz yeni Milletler

Cemiyeti düzeni içersinde başarıyla yönetilmiş ilk çatışma yönetimi deneyimi olarak görülebilirdi. Ayrıca, Cemiyet'in altında yine büyük devletlerin etkin olduğu bir Mülteci Yerleştirme Komisyonu kurulması kararlaştırıldı. Bu komisyon özellikle sarsıcı etkilerin daha net hissedildiği Yunanistan'a göç meselesiyle ilgilenecekti. Bu açıdan bakıldığında, nüfus mübadelesi bugün revaçta olan konsosyonal demokratik rejimlerin yaratılmasına benzer bir biçimde genel kabul görmüş bir uluslararası çatışma çözümleme stratejisi olmaya aday görünüyordu. Aşağı yukarı bu dönemde de büyük devletler ulus-kurma süreçleri konusunda endişeliydiler ve henüz trajik sonuçları tam olarak bilinemeyen nüfus mübadelesi meselesi akla yatkın bir opsiyon olarak görülmekteydi (Barutciski, 2004).

Bu döneme bakıldığında tamamıyla realist çıkarların üzerine bina edilmiş Viyana Kongresi'nden bu yana ilk kez kurumsal anlamda bir kolektif güvenlik sistemi inşa ediliyordu ve barışın istikrar kazanması konusunda yürütülen stratejilerin aslında oldukça naif olduğu, özellikle Briand-Kellogg Paketi düşünülecek olursa, sonradan anlaşılacaktı. Milletler Cemiyeti çökerken özellikle Türkiye'nin Lozan'dan kaynaklanan taahhütlerine sadık kalarak sorunlarının –örneğin boğazlar ve Hatay meselelerinin- uluslararası hukuk yolundan hallini talep etmesinin bu gidişatla tamamen zıt olduğunu görmek gerekir. Almanya'da ve İtalya'daki faşist idarelerin yürütmeye koyduğu Yahudi ve Roma'ya yönelik ayrımcı politikalar ve tabii ki bundan öykünen diğer küçük devletlerin benzer tutumlarına bakıldığında azınlıkların korunmasına imkan sağlayan uluslararası normatif düzenin çökmekte olduğu açıktı. Almanya'nın Avusturya'yı ilhakı ve Çekoslovakya'daki Güney Almanlarını Alman devletinin sınırları içine alması Türkiye ve Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesine pek de benzemiyordu. Bunun nedeni, bu süreç birincisinde Almanya'nın egemen bir devleti ortadan kaldırması, ikincisinde ise bir devletin bölünmesi ile sonuçlanmıştı. Büyük devletlerin burada meşru bir hak gördükleri şey sadece Alman irredentizmiydi ve bu da uluslararası kolektif güvenlik sistemi çatırdarken Avrupa'daki dengeleri ayakta tutabilmek adına izledikleri "yatıştırma" (appeasement) politikalarından kaynaklanıyordu (Davis, 2001). Sonuçta büyük devletler Almanya'nın "uluslararası topluma geri dönebilmesi" açısından sorun yaratan bir kaç küçük ayrıntının giderildiğini düşündüler, fakat aslında zaten iğreti duran yeni Avrupa düzenini saçayakları olan

Versailles ve de Saint Germain antlaşmalarının da yırtılmasıyla çöküşünü tamamlıyordu.

Öte yandan, Türkiye ve Yunanistan arasındaki Etabli Anlaşması bir başka perspektiften de ele alınabilir. İki dünya savaşı arasındaki ara dönem yerlerinden edilen azınlıkların sığındıkları ülkelerde karşılaştıkları trajedilerin ötesinde bazen oynadıkları siyasal roller açısından da önemli olabileceğini gösterdi. 1930'larda Yunanistan ve Türkiye arasındaki yakınlaşmada artık iki tarafta da nispeten daha önemsiz sayıda azınlığın kalmasının önemi yadsınamaz. Öte yandan, böylesi cesur bir siyaset izleyen Venizelos'un siyasal desteğinin yeni gelenlerle daha güçlenmiş olduğu görülebilir (Liewellyn, 2006). Denebilir ki, bu anlaşma iki ülke arasında ilişkilerin normalleşmesi açısından benzeri az görülür biçimde olumlu rol oynamaktaydı. Fakat Balkanların başka kısımlarına bakıldığında soydaşların anavatanlarına göçlerinin farklı sonuçları olduğu görülebilir.

Bunlar arasında en göze çarpanı Vardar ve Ege Makedonyası'ndan (bugünkü Makedonya Cumhuriyeti ve Yunanistan'daki Selanik, Kavala, Serezli içine alan bölge) Bulgaristan'a sığınan Bulgar kökenlilerin savaş sonrası dönemde gerek Bulgaristan iç siyasetinde, gerekse Bulgaristan ve Yugoslavya Krallığı arasındaki ilişkilerde yarattıkları olumsuzluklardır. Balkan Savaşlarının sonunda Yunanistan ile Bulgaristan arasında benzer bir anlaşma yapıldı ve yaklaşık 80.000 Bulgar yerlerinden edildi (Danforth,1992: 53; Livanios, 2008). Ayrıca Bulgaristan Birinci Dünya Savaşı sonunda işgal ettiği Vardar Makedonyası'nı Yugoslavya'ya bırakmak zorunda kaldı ve Bulgar nüfusun bir kısmı Bulgaristan'a sığındı. Bununla birlikte, buradaki nüfus içinde kuvvetli milliyetçilik akımları bir Bulgar Başbakanının canına malolacak, silahlı gruplar Yugoslavya içine sızarak iki devlet arasında krizler yaratmaya devam edeceklerdir. Hatta Bulgaristan'ın bu tavrı Balkan Antantı'nın kurulmasında rol oynayacaktır. Bu açıdan bakıldığında, Bulgar nüfusun yer değiştirmesi bölgesel politikalar açısından istikrarsızlaştırıcı bir rol oynayacaktır.

Alger Milletler Cemiyeti'nin barışın sağlanması açısından izlediği stratejinin negatif barışı, yani savaşın ortadan kaldırılmasını amaçladığını belirtmektedir (Alger, 1998). Bu noktada Milletler Cemiyeti sorunların müzakere yoluyla halli ve silahsızlanmanın sağlanması ile bu amaca ulaşmayı ummaktaydı. Bu açıdan bakıldığında, büyük nüfus hareket-

leri ya da nüfus meselesi nedeniyle sınırların müzakere yoluyla hallini genişçe yorumlayıp meşruiyet kavramı içine sığdırmaktaydı. Sonuç olarak taraflar arasında silahlı çatışma çıkmadan nihayetlendirilen her türlü anlaşma ki bu arada taraflardan biri kas diplomasisi (diplomacy of muscle) –güç kullanmayla tehdit, yıldırma, korkutma- uyguluyor olsa dahi, moral çerçevenin sınırlarında kabul edilmekteydi. Böylelikle “Alman Anschluss’u” ya da güney Almanları meselesi bu çerçeveyi zorlayan ama “savaşızsızlığın” idame ettirilmesi açısından kabul edilebilir gelişmeler olarak alındı (Davis,2001). İkinci Dünya Savaşı kuşkusuz bu moral çerçevenin tamamen ortadan kalktığı bir dönemdi. Hemen ardından da, özellikle Doğu Avrupa’da büyük bir Alman nüfusun yerlerinden edilmesine, şüphesiz yatıştırma politikasından alınmış dersler nedeniyle ses çıkarılmadı. Birleşmiş Milletlerden sonraki dönem ise toplulukların yerlerinden edilmelerinin uluslararası hukuka uygun bir biçimde dahi olsa moral değerler açısından eleştirildiği yeni bir dönem olacaktır. İkinci önemli nokta, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları sadece hakların kendi kaderini tayin hakkı değil, bugün tartıştığımız demokrasi, insan ve azınlık hakları, hatta insani müdahale kriterleri açısından değerlendirildiğinde insanlık tarihinin göreceli olarak ilkel denilebilecek moralite anlayışının hâkim olduğu bir dönemiydi. Bu periyod ulus yapıcılarının homojen bir etnik nüfusa sahip ulus-devlet projelerini uluslararası meşruiyet duvarına çarpmadan uygulamaya koyabildiği, hatta desteklediği, bir dönem olarak göze çarpmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında halkların kendi kaderlerini tayin hakkına bakışın yeniden yorumlanması, egemen devletlerin azınlıklarına yönelik uygulamalarının teknolojik gelişmelere bağlı olarak artık gözlemlenebiliyor olması ve uluslararası kamuoyunun devletlerin iç siyasetleri ya da ikili ilişkileri açısından gittikçe belirgin bir ağırlığa sahip olması ile durum değişmiştir. 20. yüzyılın ortalarından itibaren doktriner nitelikte çalışmalar ile toplulukların buldukları yerlerden edilmesi artık barışın tezahür etmesi açısından kabul edilebilir bir strateji olmaktan çıkmaya başlayacaktır.

Günümüze Doğru Nüfus Mübadeleleri Meseleleri: Kozmopolitan Görüş Realist Görüşe Karşı

Mearsheimer 1990’larda Bosna’daki düğümün çözülmesine dair realist bir görüş ortaya attı. 1995’teki Dayton Antlaşması ile Bosna Her-

sek'te oluşturulan karmaşık federatif yapının bugün işlemediği, düşmanlıkların halen yerinde kaldığı ve hala devletin sınırları içindeki mini devletlerde azınlık sorunlarının çözülmediği genelde kabul gören bir görüştür. Mearsheimer sorunun aslında Bosna'da savaşın patlamasının ve de trajikleşmesinin en büyük nedenlerinden biri olan yamalı bohçaya benzeyen coğrafi/etnik dağılımın olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle de, nüfus değişimi anlaşmalarıyla tamamıyla homojen Boşnak, Hırvat ve de Sırp entitelerinin kurulmasını, bunların da kendi kaderlerini tayin hakkını kullanarak ister federal devletin eyaletleri, isterlerse bağımsız devletler, ya da komşu Hırvatistan ya da Sırbistan'ın parçası olmalarının önünün açılmasını salık vermekteydi (Mearsheimer, 1996). Mearsheimer'in önerisi bakıldığında kaçınılmaz olarak can kaybı olmasa da trajik sonuçları olan bir stratejiye dairdi. Bununla birlikte, şimdiye kadar uluslararası topluluk Bosna Hersek'in toprak bütünlüğünün korunmasında ısrarcı oldu. Öte yandan, Dayton Antlaşmasından bu yana savaş sırasında evlerinden olan Bosnalılar eski yerlerine geri döndüler ve dönmeye devam ediyorlar. Bu açıdan bakıldığında, Bosna yine savaşın başındaki yamalı bohça coğrafi/etnik yapısına aşağı yukarı geri dönmüş oldu.

Bugün bakıldığında, eğer bir etnik topluluk belirli bir coğrafyada demografik anlamda ezici üstünlüğe sahip değilse kendi kaderini tayin hakkının iki prensip esasında yorumlandığı görülmekte. Birincisi, uluslararası toplumun yeni bağımsızlıklarla genişlemesi pek de arzu edilen bir şey değil. Bilindiği kadarıyla dünya üzerinde binlerce farklı dil var ve binlerce devletten oluşan bir uluslararası ortam kaosa açık davetiye çıkarıyor. Bu yüzden, varolan egemen devletlerin toprak bütünlüğünün muhafaza edilmesi önem kazanıyor. İkincisi, halkların kendi kaderlerini tayin hakkı demokratik temsil ve kültürel reproduksiyonun sağlanmasına dair imkânların sağlanması çerçevesi içine sınırlandırılıyor (Weller,2008). Böylelikle 2000'lerin başındaki Korumak için Sorumluluk (Responsibility to Protect) doktrinine varan bir çizgide bu anlayış sürdürülüyor. Bakıldığında Birleşmiş Milletler'den Avrupa Konseyi'nin konvansiyonlarına, 1948'deki Soykırım Sözleşmesinden Hague'deki uluslararası savaş mahkemelerinin içtihat yaratıcı kararlarına uzanan süreçte insanların bırakın şiddeti, zor tanımı içine giren herhangi bir yolla yerlerinden edilmeleri artık tartışılmaz biçimde meşruluktan yoksun eylemler olarak yorumlanmakta.

Örneğin, Kosova müdahalesinin ardından hız kazanan meşruiyet ve haklılık tartışmasının uzantısı, hatta sonucu olarak görülebilecek Korumak için Sorumluluk doktrini vatandaşların zorla yerlerinden edilmelelerini de içeren türden insanlık dışı eylemlere karşı uluslararası müdahaleleri meşrulaştırmak amacını taşımakta. BM Genel Meclisi'nde kabul edilen metinde günümüzdeki köklü değişikliklere vurgu yapılmakta ve ilkönce egemen devletlerin, daha sonra da uluslararası toplumun insan topluluklarını soykırım, insanlığa karşı suç ve savaş suçlarından koruma yükümlülüğü bulunduğunun altı çizilmektedir (Un Secretary General, 2009). Etnik temizlik kendi başına uluslararası hukukta tanımı yapılmış bir suç sayılmasa da yine aynı metinde zikredilmekte. Diğer deyişle, bu geniş kavrayışın iki taraflı anlaşmalar ile dahi olsa, toplulukların yerlerinden edilmesini onaylamadığını görmek gerekmektedir. Bugün toplu zorunlu göçler ile ilgili kavramlaştırmanın uluslararası terörizmin tanımında olduğu gibi oldukça muğlâk olduğu söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında etabli anlaşmalarına bakış Milletler Cemiyeti'nin negatif barış -kısaca savaşın olmaması durumsallığı diye tarif edilebilir- anlayışı çerçevesinde şekillendirilmişti. Birleşmiş Milletler sistemi dâhilinde kolektif güvenlik kavramı daha kapsamlı hale getirildi ve savaş tetikleyecek her türlü sosyal, politik ve de ekonomik meseleler bu yeni yaklaşımın odak noktası haline geldi.

Şüphesiz, savaş sonrası dönemler olağanüstü dönemlerdir ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında geniş topluluklar yerlerinden edildiler. Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği sınırları içindeki toplu göçettirmeler ise bir anlamda normatif değerlerin uğramadığı bir siyasa söz konusu olduğundan uluslararası hukuk konusu olmamıştı. Bununla birlikte, iki blok arasındaki Yumuşama (Detente) süreci nihayetinde Demir Perde ülkelerini de uluslararası toplumun gözetimine açtı. Bundan belki de en fazla etkilenen Bulgaristan oldu. 1984 civarında başlatılan Rejenerasyon politikasından kaçmalarına izin verilen Türk azınlığın Türkiye sınırlarına yığılması uluslararası kamuoyunun dikkatini çekti (Mandacı ve Erdoğan, 2001). Türkiye sığınmacılara kapılarını açmakla birlikte, iki devlet arasında nüfus değişimine dair bir anlaşma yapılmadı. İlginç olan nokta, bu olaylar Bulgaristan'ın Soğuk Savaş sonrasında Batı bloğuna eklenmesi açısından önemli bir mihenk noktası haline geldi. Yeni Bulgar rejimi kendisinin bir önceki komünist rejimden ne kadar farklı olduğunu göstermek adına Türklerin yerlerine dönmele-

rine izin verdi ve demokratik haklarını genişletti. Bu açıdan bakıldığında, en azından Avrupa kıtasında ülkelerin zorunlu koşullar altında dahi olsa ulusal azınlıklarını değişik tokuş etmelerinin nasıl bir normatif anomali kabul edildiği anlaşılabilir. Şüphesiz Afrika kıtasında demarke edilmemiş sınırlar arasında, arada patlayan çatışmalar nedeniyle büyük nüfus hareketleri hala devam etmektedir. Bununla birlikte, Afrika'da pek çok yerde ulus kurma süreçleri halen Batıdakilerin epey gerisinde- dir ve bu çalışmanın bağlamı içinde değerlendirilmeleri zordur.

Öte yandan, Kıbrıs meselesi için ayrı bir ayraç gerekmektedir. Kıbrıs'taki sürece bakıldığında Türkiye'nin özellikle 1960'daki anlaşmalar uyarınca tekrar yürürlüğe konacak bir yetki paylaşımına dayanan (konsosyonal)demokrasi kapsamında Türk tarafını kuvvetlendirmek adına bir tür nüfus politikası izlemiş olduğu iddiaları önemlidir. Adada kriz patladığında Türk tarafı Yunan tarafının yaklaşık dörtte biri kadar bir nüfusa sahipti ve aslında Yunan tarafının Kıbrıs anayasasında öngörülen yetki paylaşımı yapılarını devam ettirmek istememesinin ardındaki ana sebeplerden biri de buydu. Yunan tarafı müzakerelerin sonuçlanması açısından önemli bir şart olarak 1974'ten bu yana Türkiye'den adaya göç etmiş nüfusun tekrar geri dönmesini talep etmeye devam etti. Eğer Türk tarafı bunu kabul ederse 1923'teki antlaşmadan bu yana ilk kez diplomatik yoldan müzakereler ve anlaşma ile bir nüfusun yerinden edilmesi olayı tekrarlanacaktır. Bununla birlikte, Kıbrıs meselesi 1920'lerdeki Yunanistan-Türkiye ilişkileri ile karşılaştırıldığında çok daha karmaşıktır. Fakat önemli olan, Yunan tarafının bu tezinin uluslararası toplumda zımni bir kabul görmüş olmasıdır. Örneğin ilk Annan Planında Yunan tarafının verdiği bilgiler uyarınca Türkiye'den adaya gelmiş olan yerleşimcilerin 115.000 civarında olduğu belirtilmişti. Yunan tarafı bunlardan ada nüfusuyla evlilik yoluyla karışmamış 45.000'inin dört kişilik bir aile başına 10.000 Avroluk bir tazminat ödenip geldikleri ülkeye geri gönderilmesini istedi (Pericleous, 2009: 216). Her ne kadar Planın aslında zorla göçü içermediğine dair yorumlar yapsa da konunun gündemi işgal etmesi önemlidir.

Sonuç itibarıyla, Plan Yunan tarafının reddi nedeniyle Annan Planını yürürlüğe girmedi. Türkiye'nin adayı kolonileştirmesini meşrulaştırdığını düşünmeleri Yunanlıları hayır demeye iten sebeplerden biriydi. Yine de Annan Planına dair yapılan tartışmalar bize önemli bulgular

sağlamaktadır. Birincisi, bu yerleşimci meselesinin normatif açıdan değil güç politikaları çerçevesinde değerlendirilebileceğidir. Diğer deyişle, bunun normatif anlamda bir meşruiyeti olamayacağıdır. Ağırlıklı görüşe bakıldığında, çok uzun zamandan beri adada yaşamakta olan yerleşimcilerin devamı jenerasyonların ada sakini sayılması gerektiği ve herhangi bir diplomatik düzenleme ile yerlerinden edilmelerinin derin bir insan hakkı ihlali olacağına kabul edildiği görülmektedir (Pericleous, 2009: 217-218). Anna Planı'nın kabul edilmemesi nedeniyle bu mesele- nin uygulamada ne tür karmaşıklıklar beraberinde getirebileceği husu- sunda sadece çıkarsamalarda bulunabiliyoruz. Bununla birlikte, bu ko- nudaki tartışmalar yukarıda da belirtildiği üzere devletlerarasında ikili anlaşmalarla da olsa, uluslararası toplumun inisiyatifiyle ve gözetimi altında da olsa zorla toplulukları yerlerinden etmenin gittikçe tanımı genişleyen insan hakları engeli ile karşılaşacağını teyit etmektedir.

Sonuç yerine

Yukarıdaki tartışmalar ışığında Etabli meselesine bakıldığında, an- laşmanın insan hakları ile güvenlik meseleleri arasında bir tercih yapıl- masının mümkün olduğu daha az kesif bir uluslararası normatif düzen içinde mümkün olabildiğinin altı çizilmelidir. Milletler Cemiyeti'nin devletlerin aralarındaki sorunları çözmek adına savaş dışında her türlü enstrümanı kullanmalarını meşru gören bir kolektif güvenlik anlayışını desteklediği çok açıktır. Birincisi, söz konusu dönem günümüz şartları itibarıyla demokratik sayılmayacak devletlerin dünya siyasetini yön- lendirdiği bir zaman dilimidir. İkincisi, ulus kurma süreçlerine ekli azın- lık sorunlarının Avrupa kıtası üzerinde sosyal, siyasal patlamalarla bir- likte, yine topyekün savaflara neden olduğu tecrübe edilmiştir. Diğer deyişle, bu döneme ulus-kurma süreçlerinin Avrupa diplomasisine damgasını vurmuştur ve azınlık hakları asla günümüzdekine benzer kapsamlı bir çerçeve içinde değerlendirilmemiştir. Milletler Cemiyeti'nin barışı basitçe savaşın olmaması olarak algılaması Etabli Anlaşma- sının dönemin barışın sağlanması adına örnek alınması gereken önemli rehberlerinden biri konumuna yükseltmiştir.

Birleşmiş Milletler sistemi savaş ve onun dışında kalan etkileri in- san topluluklarının hissedilen her türlü çatışma ve anlaşmazlığı sona erdirmek gibi daha kapsamlı bir amaca sahiptir. Birleşmiş Milletlerin

kolektif güvenlik anlayışı gittikçe gelişim gösteren bir biçimde pozitif barış mefhumu üzerine kurulmuştur. Böylelikle, barış çalışmaları literatürüne bakıldığında örneğin insan güvenliği (human security) çalışmalarında olduğu gibi güvenlik konusunun da sadece devletlerin sorumluluk alanı olmaktan çıktığı dahi görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, toplulukların yerinden edilmesi her ne şart altında olursa olsun meşruluğu önemli ölçüde tartışmalı bir mesele haline gelmiştir. Bununla birlikte, geçmişte yaşanmış acıların bir rövanşizm meselesi haline gelmesi çok başka bir şeydir. Kabul edilmesi gereken, hepimizin böylesi seyreltilmiş bir uluslararası normatif düzenin meşru kıldığı düzenlemelerin ceremesini çekmiş kuşakların şanslı devamı olduğumuzun bilincine varmamızdır. Nihayetinde, insanlığın medenileşmesi sürecindeki fırtınalı bir dönemden bir şekilde kurtulmuş olanların devamı olarak gelecek nesillere daha kesif bir normatif düzen bırakma yükümlülüğünü taşımaktayız.

KAYNAKÇA

Alexandris, Alexis (1992) *The Greek Minority in Istanbul and Greek Turkish Relations: 1918-1974*, Center for Asia Minor Studies, Athens.

Alger, Chadwick F. (1996) "The Emerging Toolchest for Peacebuilders", *The International Journal for Peace Studies*, 1(2), 21-45. www.gmu.edu/pgm/icar/jips/vol1_2/Alger.htm (online 5 Mayıs 2013)

Anzulovic, Branimir (2004) *Heavenly Serbia*, New York-Londra: New York University Press, 2000; Sima M. Cirkovic, *the Serbs*, Oxford: Blackwell.

Barutciski, Michael (2004) "Lausanne Revisited: Population Exchanges in International Law and Policy", Renee Hirston (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, New York Oxford, Berghahn Books, 23-38.

Danforth, Loring M. (1992) *The Macedonian Conflict, Ethnic Nationalism in Transnational World*, Princeton: Princeton University Press.

Davis, Richard (2001) *Anglo-French Relations Before the Second World War*, Londra, Palgrave.

Forbes, Nevill; Toynbee, Arnold J; Mitrany, D; Hogarth, D.G. (1915) *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Londra: Clarendon Press.

Gondicas, Dimitri; Issawi, Charles (ed.) (1999) *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, Princeton, Darwin Press.

Hirston, Renee (2004) "Consequences of the Lausanne Convention: An Overview", Renee Hirston (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, New York Oxford, Berghahn Books, 3-12.

Hirston, Renee (ed.) (2004) *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, New York Oxford, Berghahn Books.

Kitromilides, Pachalis M. (ed.) (2006) *Eleftherios Venizelos: the Trials of Statesmanship*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Kontogiorgi, Elisabeth (2004) "Economic Consequences following Refugee Settlement in the Greek Macedonia: 1923-1932", Renee Hirston (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, New York Oxford, Berghahn Books, 63-78.

Livanios, Dimitris (2008) *the Macedonian Question: Britain and Southern Balkans, 1939-1949*, Oxford: Oxford University Press.

Mandacı, Nazif (2008) "Küreselleşme ve İnsanlık Suçlarının Zaman-Mekândan Bağımsız Algılanması Perspektifinde Ermeni Tasarılarına Bir Bakış", Ersin Embel (ed.), *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 601-622.

Mandacı, Nazif; Erdoğan, Birsen (2001) *Balkanlarda Azınlık Sorunu: Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Makedonya ve Bulgaristan'daki Azınlıklara Bir Bakış*, Ankara: Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Araştırma Projeleri Serisi, 3/2001.

Manela, Erez (2007) *The Wilsonian Moment: Self-Determination and International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford, Oxford University Press, 15-53.

Mearsheimer, J. (1996) *The New York Times*, 24 Eylül.

Pericleous, Chrysostomos (2009) *The Cyprus Referendum: A Divided Island and the Challenge of the Annan Plan*, Londra-New York, I.B. Tauris.

Smith, Michael Liewellyn (2006) "Venizelos' Diplomacy, 1910-1923: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement", Pachalis M. Kitromilides (ed.), *Eleftherios Venizelos: the Trials of Statesmanship*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 134-192.

Un Secretary General, *Implementing the Responsibility to Protect*, 12 Haziran 2009.

Veremis, Thanos (2004) "1922: Political Continuation and Realignment in the Greek State", Renee Hirston (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, New York Oxford, Berghahn Books, 53-62.

Weller, Marc (2008) *Escaping the Self-Determination Trap*, Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers.

Yearwood, Peter J.(2009) *Guarantee of Peace: The League of Nations in British Policy: 1914-1925*, Oxford: Oxford University Press.

Yıldırım, Onur (2006) *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turko-Greek Exchange of Populations: 1933-1934*, New York-Londra, Routledge.

